

пълно събрание на съчиненията) или при известни условия (напр. посочените от Зах. Стоянов Ботеви фейлетони от в. „Независимост“ се приеха като свидетелство на един съвременник, черпил от сигурни източници, без да се е поставял въпросът за липсата на всякаква мотивировка).

По принцип изданието на писателя-класик в наши дни включва само онези творби, за които литературната наука има достатъчно доказателства, че са негови. Тъй трябва да бъде и с Ботевите издания. В противен случай се спъва работата както по установяването на Ботевото творчество, така и по усъвършенствването на Ботевите издания.

Не може да се очаква, че за няколко години ще се разрешат дори в основни линии редицата въпроси, свързани с Ботевото сътрудничество във възрожденския печат. Нанстина Мих. Димитров направи много в тази насока. Неговото дело е ново стъпало в разрешаването на въпроса за Ботевото литературно наследство. Но за да се доведе това дело до край и да бъде то отразено в едно строго научно издание на Ботевото творчество, са необходими още много усилия, обединени усилия на литератори, историци и езиковеди-стилисти. Това, което може и трябва да се направи в най-скоро време, е да се изготви научно издание на Ботев, което в основната си част да съдържа точно проверки и изяснен текст на установеното Ботево творчество, а в допълнителен отдел — онези произведения, при които авторството не е доказано. Подобно издание може да бъде сигурна основа за така необходимите профилирани, съобразени с нуждите на различни читателски кръгове популярни издания на Ботев. То ще бъде — заедно с всичко направено досега — необходима предпоставка за изготвяне на академичното издание на пълното събрание на Ботевите съчинения.

СЕПТЕМВРИ 1923 В ПРОГРЕСИВНИЯ ЮГОСЛАВСКИ ПЕЧАТ

Желю Авджиев

„ПРОЛЕТАРСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА СОЛИДАРНОСТ НЕ Е ПРАЗНА ДУМА!“

Септемврийското въстание в България от 1923 г. бе първото антифашистко въстание, първият шум на трудещите се маси за преграждане варварския поход на настъпващия след Първата световна война фашизъм. С кръвта на българските работници и селяни, обагрили преди повече от четиридесет години водите на Огоста и Марица, бяха записани началните страници от величавата, продължила повече от две десетилетия, антифашистка борба на европейските народи. Героичната и кръвава схватка на нашия трудов народ с фашистките банди на Цанков бе сигнал, предупреждение и урок за работниците и селяните в другите страни. След въстанието трудовите маси засилиха своята революционна готовност и решимост за отпор и настъпление срещу фашистката чума, простираща зловещата си ръка над Европа.

Както е известно, героичното въстание на народните маси обаче не успя. По редица причини то претърпя поражение и бе потушено по най-жесток и варварски начин. Но това бе поражение, което подготви народната победа на 9 септември 1944 г., когато се сбъднаха пророческите думи на героичния певец на въстанието Гео Милев — Септември стана май!

Нечуваната жестокост, с която буржоазно-фашистката върхушка отне живота на хиляди невинни трудови хора, за да „омиротвори“ страната обаче даде, обективно взето, и известни положителни резултати. Отвори очите и на онези, които

по един или друг начин живееша с илюзии за някаква справедливост или хуманност в управляващите буржоазни кръгове. Широките слоеве от народа се обърнаха към комунистите — безстрашни защитници на народните интереси. Терорът при потушаването раздруса съвестта и на много аполитични представители на различните обществени слоеве в цяла Европа.

Революционната борба на българските работници и селяни намери дълбок отзвук във всички страни и народи. Вестта за въстанието се разнесе над цяла Европа, прелетя дори и над океана. Революцията в България се посрещна с възторг и надежда от трудовите хора (и съвсем естествено), със смут и ненавист от реакционните кръгове. В много страни се организираха митинги и събрания в знак на солидарност и в защита на борците, а след това и за помощ на търпещите нечувани издевателства български работници и селяни. Образуват се комитети за подпомагане жертвите от фашизма. В тези комитети участваха видни общественици, учени, писатели. В защита на окървавения български народ излизат Горки и Серафимович (СССР), А. Барбюс и П. Ланжвен (Франция), Б. Келерман и Й. Бехер (Германия), Зд. Ниедли (Чехословакия) и т. н.

Едни от първите, които поздравяват българските въстаници, са работниците и селяните, интелигенцията и воините на младата съветска държава. Съветският печат известява за започнатата героична борба, а след това чрез много съобщения и статии отразява тази борба, изразява солидарността на съветските хора с въстаналите народни маси, заклежда фашистките убийци. Състоялата се през октомври 1923 г. Международна селска конференция в Москва излиза с обръщение към българските селяни, в което посочва, че само в единство с работниците, селяните ще могат да доведат борбата си до победен край. И германският пролетариат следи революционните битки на българските работници и селяни. Германската комунистическа партия изпраща поздравително писмо до Българската комунистическа партия, с което изразява вярата си, че българският пролетариат ще победи и гордостта си от бързото обединяване на народните сили срещу настъплението на реакцията. Трудещите се от Чехословакия също така дават израз на своите чувства на солидарност. Съчувствията си към пострадалия при потушаване на въстанието народ изпращат и работниците от Гърция и Румъния. Комунистическите партии в тези страни организират протестни митинги. За въстанието и особено за терора след потушаването му информират и някои вестници и списания, излизащи в Северна Америка.

1

Широк отглас намира Септемврийското въстание и сред трудещите се хора в Югославия. Поради непосредствената близост и добрите, тесни връзки между социалистическите партии в миналото, югославският пролетариат веднага откликва на започнатата героична борба на българските работници и селяни. Обявената във от законите Югославска комунистическа партия все пак успява да организира и промъкне през цензурата някои свои печатни органи: „Борба“ (списание и вестник), „Радник“, „Организовани радник“, „Глас слободе“ и някои други. Всички те веднага излизат със съобщения и статии за започналото въстание.

Най-напред вестниците информират трудещите се в Югославия за деветоюнския фашистки преврат. Така в „Радник“ още на 14. VI. 1923 г. в статия „Държавния преврат в България“ се обяснява как партиите на буржоазния блок с помощта на офицерската лига и по най-груб насилнически начин сваляли правителството на Стамболийски и завзели властта. В следващите броеве вестникът съобщава, позовавайки се на „Работнически вестник“, че българските комунисти били против новия режим (по-късно обаче говори и за погрешния неутралитет), изнася редица факти от развилнелия се терор в България, а след това и за събрания и митинги в Белград, Ниш, Загреб.

Подгорица и в други югославски градове против жестокостите на „белотерористичния“ режим. В Белград говори и секретарят на Комунистическата партия Триша Кацлерович. В резолюцията, която се приема на събранието, се изразява протест срещу присъдата над комунистите и земеделците в Плевенско, излезли на борба срещу деветоюнските превратаджии. Марксистическите органи не пропускат да обвинят и югославското правителство във фактическата му поддръжка на Цанковата власт или да заклеймят десните социалисти в Югославия, които уж са за свободата и демокрацията, а оправдават българския фашизъм, защото се борел против. . . болшевишката опасност. Изобщо революционният печат добре ориентирва югославския пролетариат в настъпващата реакция у нас, показва истинското лице на фашисткия режим на Цанков. Затова югославските комунисти и изобщо трудовите хора в Югославия посрещат с радост, с надежда борбата, която на 22/23 септември по призива на Комунистическата партия българските работници и селяни започнаха.

Затова в деня на въстанието 23 септември в „Радник“ се говори (статията „Събитията в България“) за предстоящата тежка борба на българския народ, а в следващия брой 81 от 30 септември, когато се водят последните боеве, е отпечатан под заглавие „В помощ на българските работници и селяни“ първият призив на Централния комитет на независимата работническа партия в Югославия (легална форма на Югославската комунистическа партия) — един рядък документ на братство и солидарност, на пролетарския интернационализъм. В призива се разяснява характерът на фашисткия преврат от 9 юни и на революционната готовност на трудовите хора у нас. Вярно се посочват силите, които съставят реакционния блок, и т. н. Същевременно във връзка със събитията в България са направени изводи и за задачите на югославския пролетариат, югославските комунисти. В същия брой, в редакционна статия „Гражданската война в България“ още по-подробно се говори за характерните особености на борбата, сочат се редица грешки, допуснати след обявяване на въстанието, споменава се за отношението на различните политически групировки в Югославия към Цанковата власт и особено предателството на десните социалисти.

Тъй като значителна част от българските въстаници емигрират в Югославия, пред югославските комунисти се изправя тежката задача да окажат подкрепа и помощ на емигрантите. Преминалите границата борци в Ниш стигнали внушителната цифра 2000. Затова в следващия брой 80 на „Радник“ от 7. X. 1923 г. Централният комитет на независимата работническа партия в Югославия излиза с нов призив-апел „На помощ на българските емигранти“ за материална и друга подкрепа на онези, които едва са се спасили. — „Наш дълг, свещен и велик дълг на югославските работници и селяни е — се казва в призива — да подадем братска ръка на емигриралите български революционери, на нашите пострадали другари, които с оръжие в ръка защитаваха свободата на целия български народ от кървавия режим на Цанков, от разбойниците на Врангел и от западните империалисти, да окажем най-щедра помощ на българските работници и селяни, които се бореа не само за свободата на България, но и на Балканите. Трябва в нашата страна да почувствуват, че ги посрещат братски сърца и подкрепя братска ръка. Пролетарската революционна солидарност не е празна дума!

Независимата работническа партия, чиято организация в Ниш веднага образува комитет за подпомагане, който незабавно започна оживена работа, призовава всички свои организации в страната неотложно, с най-голяма енергия и преданост, да направят всичко за осигуряване материална помощ на бежанците. Нека всички организации веднага започнат със събирането на помощи, които не трябва да се задържат, а да се изпращат веднага. Нашите организации трябва да апелират и към синдикатите и те да се притекат на помощ на българските другари. Същевременно помощта трябва да се организира на много широка основа и да се апелира към най-широките маси. — Другари работници и селяни!

Да помогнем на емигриралите български революционери!
Да живее единният фронт на работниците и селяните!
Да живее работническата и селска власт!
Долу реакцията на Балканите!

Централен комитет

на независимата работническа партия в Югославия“.

И всичко онова, което югославските работници и бедни селяни предприемат за подпомагане на българските емигранти, показва действително, че работническата солидарност не е празна дума. И органът на революционните синдикати „Организовани радник“ излиза със свой позив към работниците за оказване също така материална и морална подкрепа на въстаналия български народ и на спасилите се борци. Започва събиране на доброволни парични вноски и друга материална помощ. За пример се сочи Нишката партийна организация, а Централният комитет на Независимата работническа партия се обръща за съдействие и към Републиканската, Хърватската земеделска и други партии. Самият ЦК внася една чувствителна сума. А след това в специални рубрики на марксистическите вестници се съобщават онези организации по градове и села, които са внесли парични суми, дори имената на отделните вносители. . . С истинско умиление се четат днес имената на онези неизвестни строители, тапицери и други, които са отделили от осъдните си надници и са внесли 20, 50, дори 150 динара за своите „братя“. Наистина трогателен и жив израз на пролетарска солидарност и хуманизъм.

През целия октомври революционните югославски вестници са пълни със съобщения, апели, статии както за събитията в България, така и за онази широка кампания, която се разгръща в помощ на българските емигранти. Ето една висока и вдъхновена, бликаща от дълбоки искрени братски чувства за подвига и жертвеноготовността на българските работници и селяни оценка, която намираме в статията „Борбата на българския пролетариат“: „Решителността, с която българският пролетариат се бори, борческата воля, която той прояви, готовността му да понесе за своето свято дело и най-страшните жертви, героичната му пожертвувателност и себеотрицание, издръжливостта му в борбата до последната минута, величествената класова солидарност и твърдост на духа — ето това е, което трябва да окрили душата на всеки пролетарий във всички балкански страни и да му служи като светъл пример на будно класово съзнание и революционна способност.

И колкото и скъпи и тежки да са жертвите на българския пролетариат, които всички с такава болка оплакваме, ние в душата си се чувствуваме издигнати, окуражени, изпълнени с още по-голяма воля за борба, тъй като към това нас ни тласка светлият пример на хората, които под знамето на революцията проливаха своята кръв за свободата на българския трудов народ.

Слава на героите на българската революция, защото славен е примерът, който те дадоха!“ („Радник“, бр. 82 от 7 октомври 1923).

Безспорно и тук са извлечени много важни поуки от примера на героите от българската революция. Не се пропуска и възможността да се хвърли стрела и срещу официалните белградски кръгове, които подкрепят българската реакция. В съобщението (озаглавено „Кървав банкет“) за „бляскавия“ банкет, който организира Цанков за чуждестранните журналисти в София, присъстващите там югославски журналисти са наречени „жалки представители на сръбската преса“, без „капка съвест и морал“ („Радник“, бр. 83).

Увлечени в желанието си да изобличат омразния на българския и на югославските народи фашистки режим на Цанков, „Радник“ и другите революционни вестници не успяват да проверят всички достигащи до тях данни от България, избързват и излизат с обвинителни статии и съобщения върху недостоверни сведения. Така например се съобщава, че е бил убит в септемврийските дни югославският революционер Павел Попович, но в следващите броеве се съобщава, че бил жив. Особено е

интересен случай с Димитър Благоев. В бр. 83 от 14. X. 1923 г. „Радник“ публикува траурна уводна статия за Димитър Благоев от секретаря на Югославската комунистическа партия Т. Кацлерович. Наистина по-късно (бр. 85) вестникът излиза с радостно опровержение, че Благоев също така бил жив. Редакцията била подвеждана от софийския дописник на белградския в. „Политика“. Непровереното съобщение обаче дава възможност на Кацлерович и на югославските комунисти да отбележат най-напред, че Благоев е починал в дните, когато варварският режим потопил в кръв българския народ. А след това, разбира се, те изразяват уважението и преклонението си пред делото на този „Нестор на социализма в България“, „най-забележителната личност в класовото марксистическо-пролетарско движение на Балканите в последните 40 години“. А животът на Благоев представлявал една дивна, една велика борба. . .

2

Много от оцелелите политически емигранти си спомнят с благодарност за оная топлина, с която са се отнасяли към тях югославските работници. Тук най-напред трябва да отбележим спомените на Васил Коларов — член на Главния революционен комитет и един от ръководителите на въстанието. Въстаническата група, която се отправила за Югославия и с която са се движили Васил Коларов и Георги Димитров, е била посрещната с нескрито съчувствие още в първото пиротско село — и от селяните, и от секретар-бирника, а след това и от попа в Пирот. Онези от тях, които са били пленници в България през войната, с благодарност говорели за благородството на българските социалисти, които са били техни истински защитници. В пълна услуга на емигрантите се поставят и комунистите в Ниш. Когато обяснява тези примери на работническа и революционна солидарност, В. Коларов отбелязва и близкия контакт, който бил установен между Югославската и Българската комунистически партии след войната. Когато се основава Балканската комунистическа федерация и нейната ексекутива се установява в София, представителите на Югославската и Румънската комунистически партии са били в течение по решенията на българските комунисти за готвеното въстание. С това трябва да се обясни и вярното информиране, ориентиране на югославския печат в започналото въстание в България. (В. Коларов, Народното въоръжено въстание (спомени), сп. Септември, г. I, 1948, кн. 1, стр. 109).

Ангел Т. Виденов си спомня за оня беден и скромнен редник на Югославската комунистическа партия, работника Жарко Иванович, който обърнал малката си обувчарничка в явка на новосадските комунисти с българските емигранти. Или за вечеринката, организирана от югославските профсъюзи, на която българските емигранти били обградени с такива грижи и внимание, че на самите емигранти станало неудобно. (Спомени за Николай Хрелков, 1960, стр. 77). И други наши емигранти си спомнят с благодарност за обикновените югославски трудови хора, проявили такова топло съчувствие към тях.

В дните и седмиците непосредствено след въстанието в марксистическите югославски вестници се отпечатват за първи път и много материали на самите емигранти — писма, възвания, декларации, статии и т. н. В брой 82 на „Радник“ намираме „Апел“ на избягалите земеделски и комунистически народни представители, подписан от шестима народни представители на Земеделския съюз — Караджов, Донеv и др. и от трима народни представители от Комунистическата партия — В. Коларов, Г. Димитров и К. Тошев. След като се отбелязва, че с картечници и артилерия Цанковите банди се нахвърлили над въстаналите села и подложили страната на нечувано разорение и терор, народните представители издигат своя протестен глас, апелират към съвестта на цивилизованите народи и молят за бърза интервенция на общественото мнение в защита на хилядите жертви. . .

Публикуван е също така и протестът на В. Коларов и Г. Димитров срещу фалшификациите на официалната югославска преса за мнимо тяхно интервю, писмото-позив на Г. Димитров (като секретар на синдикалния съюз) до Секретариата на Интернационалната синдикална федерация в Амстердам и до Изпълнителния комитет на Червения синдикален интернационал в Москва, също с призив за оказване помощ на българския народ. В бр. 84 от 21. X. 1923 г. в „Радник“ е отпечатано за първи път и знаменитото „Отворено писмо“ на В. Коларов и Г. Димитров до българските работници и селяни. (В „Работнически вестник“ писмото излиза след една седмица).

Особено ценна и богата с неизвестни фактически данни и сведения е голямата статия, подписана с „емигрант“ под заглавие „Кръв и разруха цари в България“. Тук по всичко изглежда с очите на непосредствения участник или очевидец се привеждат потресаващи факти от фашистките издевателства в цялата страна — убити невинни хора, мъчение и гаври над задържаните и т. н. Посочват се отделните села, имената на пострадалите. А от Фердинандско (Михайловградско) и Берковско се съобщават с големи подробности цели епизоди от борбата на отделните села (и пак, разбира се, изтезаване на въстаници, помагачи или съвсем невинни селяни). Още не е минал и месец от героичната смърт на легендарния поп Андрей, обезсмъртен в поемата на Гео Милев „Септември“, ето как в това писмо се говори за последните часове на този герой: „Свещеник Андрей Игнатов от с. Медковец, Ломска околия, водач на въстанието в околията, който с личния си героизъм дигаше народните маси да се нахвърлят с голи ръце срещу бодливата тел около казармата, бе арестуван в селото си. Цялото село се събра на спирката. Издигната бе бесилка. Доведен бе и попът, който се смееше и без страх започна да говори на народа. Офицерът-палач бързаше да стегне колкото се може по-скоро примката около врата, но ръцете му затрепераха и възето падна, а попът се обърна към него и извика: „Защо трепериш, палач на народа? Или в тебе е останала капка съвест? А вие, народни изедници, — обърна се попът към селските чорбаджии! — не се радвайте, скоро ще дойде страшният край и за вас и за вашата власт.“ Въжето задуши пламенните думи на истинския христов служител. Тялото на свещеника остана да виси четири дена.“

Не по-малко ценна с данните, а и с критичния си анализ е статията „Революцията в България“ — с подзаглавна бележка „Писмо от София“, подписана с „Дан“ („Радник“, бр. 85 от 25. X. 1923 г.), в която се анализират причините за поражението на въстанието. Говори се също така и за неизживените навсякъде неправилни неутралистични позиции, останали още от 9 юни, за опитите на реакцията да използва поражението, за да раздели работниците от селяните и т. н. Статията завършва с твърдото убеждение и вяра, че комунистите ще извлекат добра поука от Септември за бъдещите боеве. „Никакъв терор няма да бъде в състояние да създаде в Българската комунистическа партия такъв пустош, какъвто създаваше в някои други страни, защото тази партия е добре изградена. Най-после борбата има и тази положителна страна, че партията ще получи още по-подчертан революционен характер. . .“

Задълбочен анализ на септемврийската борба на българския народ се прави и в статиите на Моша Пиаде „Гражданската война в България“ и „Революция и контра-революция в България“, в бр. 3 и 4 на теоретичния орган на Независимата работническа партия „Борба“, октомври и ноември 1923 г. Редактор на това „марксистическо списание“ е тогавашният секретар на партията Т. Кацлерович. В тези статии се търсят по-далечни корени и причини за поражението на Българската комунистическа партия — „една от най-добре организирани партии в света“. Поражението ѝ било силей удар изобщо върху революцията на Балканите. Не са забравени и „заслугите“ за поражението и на империалистическите сили, и на македонските реакционни кръгове. . .

Към края на 1923 и началото на 1924 г. материалите във връзка с въстанието намаляват. Това се обяснява най-напред с обстоятелството, че най-важните моменти от борбата са били достатъчно и всестранно отразени. Изглежда обаче, че тук играят роля и засилените ограничения на югославските власти, които особено се безпокоели (както свидетелствуват българските емигранти) от връзките между нелегалната Югославска комунистическа партия с българските комунисти.

Наново се заговорва за борбата на българските работници против фашизма и в името на идеите на Септември след априлския атентат в 1925 г. Така в статия под заглавие „Героичната борба на българския народ“ в „Борба“ (бр. 15 от 23. IV. 1925 г.) говори за гигантската схватка на трудещите се у нас с тъмните фашистки сили. В статията се обяснява, че личният индивидуалистичен терор не е характерен за тази борба, че тя е дълбоко обществено оправдана. Разказва се за убийството на Ив. Минков, К. Янков и др. Възмущението от невиджания терор в България намираме и в бр. 17 (7. V. 1925 г.). И тъй като животът на най-добрите българи е в опасност, статията завършва с лозунга: „Долу софийските фашистки убийци!“ В следващите броеве също така има много материали за терора в България, сведения за присъдата и екзекуцията на М. Фридман, Д. Грънчаров, П. Абаджиев и др. А в бр. 22 от 25. VI. 1925 г. под твърде показателното заглавие „Наши мъченици“ е приложен един интересен списък на убитите след априлския атентат, като за всеки се дават кратки биографични данни и характеристика на неговите революционни заслуги. След имената на М. Фридман (разказано е за последните часове и минути на героя), Д. Грънчаров, Н. Петрини и др. са поставени имената и на . . . Георги Бакалов, Тодор Павлов, д-р Ив. Пашов, Антон Иванов. Получило се е, както и по-рано в дните на въстанието, грешка с недостатъчно проверени сведения. По-късно вестникът не успява да публикува опровержение. Важното е, че и тук редакцията използва случая да каже топли думи за видните български комунисти и да изобличи фашистките варвари.

Във в. „Радничко единство“ (независим работнически лист) се съобщава за извънредния съд в България, с който убийците на българския народ искали да хвърлят малко прах в очите за уж някаква законност. Вещност из цялата страна се избиват без каквато и да е присъда невинни работници и селяни. Статията завършва с обвинение в незаинтересованост на „цивилизована“ Европа (бр. 19, 10. V. 1925 г.). А и по-рано — в бр. 24, когато югославските министри заявяват, че кралското правителство не се обявявало против Цанковия режим, защото той се борил против . . . комунистическата опасност в България и на Балканите, вестникът отговаря, че не съществува никаква такава опасност нито за България, нито за Югославия. А режимът в България бил „срамен и кървав“ — начело на тоя режим стояла „една терористична камарилско-офицерска банда“, подкрепяна от българската буржоазия и империалистическите среди.

Дотолкова кървави и варварски са изстъпленията на българските фашисти, че и десните социалисти във в. „Радничке новине“, които със свойствените си социалдемократически позиции фактически подкрепят Цанковата власт, защото и според тях тя се е борела срещу . . . болшевизма, са принудени да съобщят за протеста на известни виенски учени и професори против терора в България и да отправят позив за обща политическа амнистия (бр. 32 от 8. VII. 1925 г.).

Без да се привеждат повече примери, се вижда колко широк отзвук намира героичната борба на българските работници и селяни от септември 1923 г. и от 1925 г. в югославския революционен печат. И с изнесените данни за нечуваните вартоломеевски кланета, и със статиите, с които се оценява героичният шурм на трудовия български народ, или се заклеят фашистките убийци, югославските ко-

мунисти и по-широките слоеве на югославската общественост се запознават с истината по водената борба, трезво преценяват револуционния опит (включително и неуспехите) на българските работници и селяни, като го вземат и за свой урок. А реален и конкретен израз пролетарската и антифашистка солидарност намира в оная широка помощна акция, която югославският пролетариат разгръща в подкрепа на „братята българи“, която стопля сърцата на хилядите емигранти и която става добра основа за по-нататъшната още по-тясна дружба и солидарност между комунистите и всички трудови хора в двете братски страни.

ЛИТЕРАТУРНИ ОТЗВУЦИ

Септемврийското въстание, ако перифразираме думите на Георги Димитров, издълбава дълбока бразда и в българската литература. Разтърсило дълбоко най-широките слоеве от народа и интелигенцията, то стана едно от най-трайните вдъхновения за нашите писатели и поети. Създадена бе една относително взета обособена литература, преди всичко поезия, която и с идейно-емоционалния си пълнеж, и с поетичния си изказ, и с целия си патос носеше дъха на септемврийската борба — с радостта и мъката, с възторга и покрусата, но и с вяра в бъдещето. Бакалов я определи сполучливо на времето като септемврийска литература.

Разбира се, септемврийската литература бе продължение на линията и традицията на Смирненски, починал няколко месеца преди въстанието. Тя идеше с обновителния дъх на Великия октомври и с тътена от революционния набег на българските работници и селяни, но тя носеше покрусата и мъката след страшния, кървав ураган, преминал над села и ниви. През мъката и сълзите обаче внасяше бодрост и вяра, будеше ненавист към фашистките угнетители, приемаше определен антифашистки облик и насоченост.

В идейно-естетическите търсения на септемврийските творци, наред с революционния полет и динамичност на пролетарската поезия намираме и елементите на едно по-ново, земно-виталистично светоусещане, на един предметно-веществен рисунак, на една пишна образност, на едни новаторски (а някъде и лъженоваторски) усилия в областта на художествената форма. А това са характерни особености за значителна част от новата европейска литература, създаваща се след Първата световна война. И до нашата септемврийска литература, изграждаща се безспорно на здрави национално-реалистични и революционни традиции, на влиянието на народната песен, достигаха отзвучи и от мъжествения глас на неизживелия напълно футуризма поет на революцията Маяковски или от романтизма на Блок. Върху нея можеха да се видят следи и от имажинизма на Есенин и от експресионизма на западноевропейските поети. . . . И това без съмнение я сродяваше със следвоенната европейска литература. Някои от похватите и средствата на експресионизма и имажинизма се превърнаха у писателите-септемврийци (както това вече е изтъквано много пъти) в средство, при нов революционен мироглед и светоусещане, за изразяване на новите чувства и настроения. Естествено редица други основни особености на септемврийската литература са продиктувани и от цензурата, от онези тежки условия, при които тя се създаваше. Отгук и своеобразният, новаторски характер на септемврийската — първата антифашистка — литература и нейното важно място в нашата литература, от което се чертаят нови тенденции на литературното развитие. По думите на Бакалов, казани преди три десетилетия, септемврийската литература става отправна точка за развиващата се по-нататък нова по идеология и настроение литература, която се озарява от светлината на септемврийската борба. „От онзи прелом — продължава критикът — който събитията (поради цензурата Бакалов нарича така Септемврийското въстание — б. м.) прокараха във възгледите за методите и пътищата на победната борба, извират соковете, които подхранват цялото онова борческо, жизнерадо и изпълнено

с непоколебима вяра в неизбежната победа настроение, което днес господствува в произведенията на цяла фаланга поети и писатели.“ (Г. Бакалов, „Литературата върху събитията“, сп. Звезда, г. II, 1933, кн. 3, стр. 71).

Главните средища на септемврийската литература в периода 1923—1925 г. са списанията: „Нов път“ — с редактор Георги Бакалов и сътрудници: А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев, А. Разцветников и др; „Пламък“ — с редактор Гео Милев и сътрудници: Хр. Ясенов, Ник. Хрелков, Ламар, М. Марчевски и др; „Звънар“ — с редактори Кр. Кюлявков, Тома Измирлиев и сътрудници: Д. Осинин, Ем. Коралов, В. Павурджиев, Ил. Бешков, Ст. Венев и др.

След 1925 г. септемврийската литература и септемврийската линия в нашата революционна и антифашистка литература бе продължена от редица други септемврийски писатели. Още докато димяха пожарищата в своя известен „Позив“ Страшимиров издигна мъжествен глас на протест и обвинение — „клаха народа си както и турчин не го е клал“. Тази забележително смела и крилата фраза на писателя, отправена към фашистките палачи, прелетя над цялата страна. Страшимиров стана един от най-популярните и обичани писатели. А със статиите си във в. „Ведрина“ и преди всичко с романа си „Хоро“ (1926 г.), където антифашистският патос на възмутения писател достигна най-голямата си сила, той прикова завинаги на позорния стълб фашистките убийци на народа. На септемврийски теми са значителна част от ранните разкази на Караславов, повестите на Орлин Василев, баладата на Крум Кюлявков „Никодим“, някои стихове на Христо Радевски, Младен Исаев, Никола Ланков, Крум Пенев и т. н. С нова сила Септември зазвучава малко по-късно в началото на 30-те години в баладите на Николай Хрелков и в романа на Крум Велков „Село Борово“...

Какви отгласи намира септемврийската литература в другите страни, в литературата на съседните и по-далечни народи? Паралелно с отгласите от въстанието и изразената антифашистка и революционна солидарност в прогресивния печат (общо-политически и литературен) проникват и някои съобщения, появяват се преводи и дори статии за септемврийските писатели. Разбира се, тук данните и материалите са твърде малко. Дори за някакви по-дълбоки и всестрани литературни взаимоотношения и влияния не може да става и дума. И времето е кратко, а и една част от септемврийските творци стават жертва, заради възияването на Септември, а други не се задържат продължително време на борческите си революционни позиции. В много случаи материалите имат един общоинформативен характер и с подчертават преди всичко на антифашистката солидарност. Естествено тук има и определена общност на естетическите търсения и цели.

В съветския печат и в прогресивните вестници и списания на Чехословашко, Германия, Франция, Югославия (а вероятно и други страни) могат да се намерят редица информации и статии за нашата септемврийска литература. Появяват се и някои преводи. Главна заслуга за пропагандиране творчеството на септемврийските писатели в Съветския съюз, а в голяма степен и във Франция, има Г. Бакалов. Той пише статии за нашата революционна литература (включително и за септемврийската), рецензии за книги на Крум Кюлявков и Марко Марчевски, излезли на български език в Украйна. Сравнително по-подробно и специално се изказва за Гео Милев, за Антон Страшимиров (романът „Хоро“ на Страшимиров излиза през 20-те години в два превода на руски език), за Крум Велков и т. н. В Чехословакия излизат някои статии за септемврийските поети и един несполучлив превод на „Хоро“... Полезна работа за пропагандиране на септемврийската литература върши и сп. „Нарстуд“, излизащо на български език в Берлин, но на страниците му се появяват и по-малки работи на септемврийска тема в превод на немски език.

В прогресивния югославски печат се срещат материали главно, за да не кажем изключително, за Гео Милев и Антон Страшимиров.

Гео Милев. Той става известен на определени среди от югославската литературна общественост още преди въстанието, преди да е станал септемврийски поет, благодарение на близките си връзки с югославския поет, критик и публицист-модернист Любомир Миич. В списанието на Миич „Зенит“ се споменава за Гео Милев като редактор на сп. „Везни“ и се съобщава за съставения от него алманах „Везни“. Но особено се засилват сведенията за нашия революционен поет, когато той започва да редактира след въстанието сп. „Пламък“. Изглежда Гео Милев е изпращал редовно „Пламък“ на своя приятел, а и сам е получавал „Зенит“. И сега в архива на Гео Милев (Народна библиотека „Кирил и Методий“) има запазени няколко броя от списанието, писмо (пощенска карта от 15 януари 1924 за получен пакет с картини) и статия (на немски език) за „зенитософията“ от Л. Миич (фонд № 26, арх. ед. № 31, 54, 56).

С какво „Зенит“, а и литературно-критическата и поетическа дейност на Л. Миич са допадали на Гео Милев? „Зенит“ — интернационален преглед за изкуство и литература“ започва да излиза през февруари 1921 г. в Загреб и продължава до към края на 1926 г. Това е орган, който носи отличителните черти на модернистичните списания, започнали да никнат в Европа след Първата световна война. Литературният материал — стихове и разкази — са в експресионистично-футуристичен стил и се печатат на различни езици, според националната принадлежност на авторите: сърбохърватски, френски, немски, руски. Илюстрациите са изцяло модернистични — с линии и квадрати, с разрушаване и деформиране на човешките и други образи. Любомир Миич помества наред с модернистичните си стихове извънредно много статии. Сътрудници на списанието са още Иван Гол, Бранко Ве Полански, Стефан Живоновиц и др. Това са все „новатори“ и „революционери“, които не признават дотогавашното изкуство и литература. Списанието отстоява принципите на „зени-тизма“ — и общо в идеологията, и по-специално в областта на изкуството и литературата. А зенитизмът с главен идеолог и създател Л. Миич (1890 г.) е една общо взето своеобразна, модернистично-еклектична бърканица, в която има нещо и от футуризма и експресионизма, и от кубизма и символизма, от варваризма и пр. „изми“. Почти всяка книжка е поръсена щедро с такива призови: „Долу Европа!“, „Да живеят варварите!“, „Да живее. . . барбаногенията!“ Сам Л. Миич живее съ самочувствието, че е революционер-новатор, който се бори против културата на официална Европа, който издига „варваризма“ и „балканизма“, т.е. по-голямата изостаналост в живота и изкуството срещу цивилизована буржоазна Европа, а чистотата и първичността в морала на варварите противопоставя на загниването и фалша на цивилизованите. . . Едва ли е необходимо с късна дата да се опровергават тези лъженоваторства и илюзии, това извънисторическо и извънсочално противопоставяне Изтока на Запада. Днес в югославската критика и литературна история за „Зенит“ и за зенитизма се споменава само за да се отбележи вдигнатия за съвсем кратко и съвсем безплоден шум (въпреки упорството на Миич), не оставил никаква трайна следа в литературния живот. Марко Ристич например свежда зенитските теории на Миич до една нула (Marko Ristić, Književna politika, Beograd, 1952 стр. 294).

Все пак справедливостта задължава да се признае, че въпреки безспорния модернистично-лъженоваторски облик на „Зенит“ и в списанието, и в цялата дейност на Миич като литературен организатор преди всичко има редица интересни страни и положителни моменти. На първо място неприемането и дори ненавистта към официалната югославска литература и борбата срещу нея. Разбира се, тази борба не става от напълно изяснени и научно правилни позиции, но все пак съществува, — и срещу поддържаните от буржоазните издания („Политика“ и др.), и срещу културната политика на Министерството на просветата и т. н. За статията на Миич „Хвала ти

Србија лепа“, бр. 36 на „Зенит“ е конфискуван. Изабщо „Зенит“ се бори против-тогавашните душители на свободата, против насилието, за демокрация и против фашизма в България и изабщо в Европа, против колониалната политика в Мароко. . . С апломб, който не отговаря може би на действителните заслуги на списанието, в борбата му срещу югославската буржоазия, един от сътрудниците д-р Н. Расинов в статията „Зенитизмът през призмата на марксизма“ пише, че омразата срещу буржоазните интелектуални слуги е била „лавров венец на зенитизма“. Но борбата тук срещу официална Югославия и Европа се схваща и води по особен начин. Това е преди всичко борба между Истока и Запада, между варварите и буржоазна „цивилизована“ Европа. А „варварите“ — това е световният пролетариат, който имал сила на вулканична лава. . .

Освен това „Зенит“ отстоява една безспорно хуманистична и антивоенна позиция. Уводната статия например още на бр. 1 (1921) „Човекът и изкуството“, започва така: „Човекът — това е нашата първа дума, а след това има такива призиви: „Н и к о г а вече война, никога, никога! . . . В името на човека — не убивай!“ Може да се предполага, че когато и Гео Милев издига призива „Човекът преди всичко“ във сп. „Везни“ (1922) ще да е бил запознат със статията в „Зенит“.

На второ място „Зенит“ и Милич излизат в защита на Октомврийската революция на Съветския съюз, на съветската култура. Така още в бр. 1 „Зенит“ помества „Пролеткулт“ от Луначарски, след това стихове от Маяковский („Мистерия Буф“), Блок („Дванадесетте“) и съобщение за смъртта му, творби на Есенин, Еренбург и др. Между сътрудниците на списанието са поставени Горки, а след това Барбюс, Бехер, Пикасо, но и. . . Маринети. Борбата между Истока и Запада означава борба между Москва и Париж. . . В поменатата статия „Зенитизмът през призмата на марксизма“ се казва, че „Зенит“ винаги защищавал Октомврийската революция, изтъквал значението на Ленин (по случай неговата смърт). Дори като се отправя обвинение към марксистите, че не се интересували от „Зенит“ и не искали да разберат зенитизма, се твърди, че зенитизмът е „син на марксизма“, че в жилите му течала „марксистическа кръв“. . . Разбира се, по това „родословие“ може сериозно да се поспори и съвсем очевидно е, че „роднинските“ връзки са много далечни, а и съмнително е дали зенитизмът е „законен“ син на марксизма. . . Важното е, че макар да не разбира или превратно да тълкува марксистическата идеология „Зенит“ не е против пролетарската литература и марксистическата публицистика. Дори приема за сътрудници пролетарски автори — писатели и публицисти от цял Европа.

Всичко това без съмнение не е чуждо на целия патос на обществената и литературна дейност на Гео Милев. Наистина той преодоля много от своите модернистични и индивидуалистично-бунтарски настроения (разбира се, дори и във „Везни“ той не стига до крайностите на „Зенит“), прегърна революционните идеи на работническата класа и изгоря в огъня на борбата. Все пак и във „Везни“ и в „Пламък“ Гео Милев не е далеч от опозиционното отношение на „Зенит“ към официалната литература, от положителното му отношение към съветската литература, от някои литературно-естетически стремежи или експерименти на зенитистите. Сигурно и при външното оформяне на отделните броеве на „Пламък“ Гео Милев ще да е имал предвид и „Зенит“, както, разбира се, и „Аktion“ и други европейски списания, които и Гео Милев и Л. Милич редовно са следели. „Пламък“ пропагандира, така да се каже, „Зенит“, като известява на читателите си за неговото излизане, превежда и публикува статията на Л. Милич „Луначарски и пролеткулта“ (в същата книжка, в която излиза и „Септември“), споменава „Паника под слънцето“ на Бранко Ве Полански, сам Гео Милев превежда „Процесията“ от Иван Гол. . .

И обратно — което за нас е много важно — „Зенит“ също така информира читателите си за „Пламък“. Още в брой 25 от февруари 1924 г. намираме съобщение за появяването на „Пламък“ под редакцията на Гео Милев, за преведената от нашия

поет и отпечатана като издание на „Пламък“ поема на Верхарн „Ковач“. А в бр. 35 от декември 1924 г. под рубриката „Макроскоп“ и подзаглавие „В България“ „Зенит“ излиза със следната редакционна бележка-статия: „Последният брой на борческото списание „Пламък“ помества поемата на Гео Милев за трагичната съдба на потушената българска революция през септември миналата година. Освен това поместена е и статията „Луначарски и пролеткулта“, преведена от книгата „Пролеткулт“, която това лято бе издадена на сръбски език. В същия брой на „Пламък“ по повод конфискуването на списанието от полицията на Цанков, се пише следното: „Забранено е да се говори, да се мисли, да се чете, а най-жалкото — и да се живее. И хладнокръвно се посяга върху човешкия живот. Няма право да живеят ония, които говорят не това, което говори например г. генерал Русев; или ония, които мислят не така, както мисли например г. министър-председателят, или ония, които пишат не така, както пише напр. г. професор Н. Милев и т. й. . .“ Милич прави за първи път достойние на читателите извън България и забележителния протест на Гео Милев от статията „Полицейска критика“. Тук е и първото известие за поемата „Септември“. Изобщо може би първото признание на смелия поет и гражданин извън пределите на България, дръзнал да направи потушената революция обект на поетическото си вдъхновение и обявил се също така смело срещу фашисткото безправие, намираме в „Зенит“.

В следващия брой 35 на „Зенит“ от декември 1925 г. Л. Милич излиза с едно забележително протестно и дълбоко прочувствено съобщение за смъртта на Гео Милев: „Българският поет Гео Милев, нашият приятел и другар е мъртъв. На 11 юни 1925 г. неговият труп, касапски нарязан на парчета, е намерен в една гора близо до София. По време на народните погроми той бе арестуван на няколко пъти, а след известния атентат в черквата „Св. Неделя“ бе осъден от военния съд на една година строг тъмничен затвор и 20000 лева глоба за това, че е „величаел революцията“ — в една поема! За да бъде свирепостта още по-очевидна, в невинната поема „Септември“, за която Милев даде младия си живот, никъде не се споменава думата революция! „Септември“ е само тъжен спомен на поета за големите страдания на българския народ. Поемата „Септември“ е горчив протест на поета срещу тъжната българска и човешка касапница — кобургска България — която пъшка под ярема на професор Цанков, наследник на Великия инквизитор. Людоедът Цанков безнаказано изтезва българския народ вече трета година, като поглъща страстно отчаяните писъци на своите жертви. Наред с десетките хиляди знайни и незнайни и поетът Гео Милев стана жертва на Цанков, богът на всички европейски кръволюди. Списание „Зенит“ и всички поети-зенитисти се присъединяват към скръбта и болката на неговите приятели и другари, доколкото още има живи от тях. Нашата мъка е неизразима и няма да хабим излишни думи. Болката, която предизвиква сълзи в нашите очи, не може да се изкаже. Сълзите не могат да се изпишат с думи. Но затова в името на мъртвия другар и поет Гео Милев ние протестираме пред мрачното лице на нашия континент и пред усмихнатото лице на гримирана Европа, която равнодушно гледа това избиване на хората. Защо, Европа, не спасиш авторитета на твоето християнство, на твоя хуманизъм, там, където е най-необходимо? Какви са тези твои сметки и твои интереси, ако продължава всичко това? В името на новите Балкани ние протестираме против твоето протеже, Моллоха и кръволюка Цанков, преди още да успее да унищожи всички български поети и преди още да успее да унищожи целия български народ. . .

Септември, 1925 г.

Любомир Милич“

Едва ли са необходими коментари на протеста на Л. Милич. Ще се задоволим да отбележим само, че това безспорно е документ, от който се вижда и гражданското мъжество на автора — непримиримост към фашизма и презрение към „цивилизваните“ варвари и същевременно дълбока любов към „другаря-приятел“. И всичко това

изразено прочувствено и силно. Колкото се отнася до съобщението за намерения труп на поета, Милич е предал един от многото разпространявани слухове в София за трагичния край на Гео Милев. Протестът е публикуван на една страница от „Зенит“, разделена на две — в едната половина е напечатан на сърбохърватски, а на другата на френски език. А следващата страница е също така изцяло посветена на Гео Милев — с портрет в средата и с откъси от поемата: пета, седма и осма песни, разбира се... на български език. Известно е колко своеобразен е стилът на Гео Милев и колко трудно се превежда неговата рядко оригинална поема. Рисуваният портрет — по всичко изглежда е известният портрет на Гео Милев от Макс Мешгер, вероятно е взет от сп. „Аktion“. А може би е изпратен от България на Милич? По такъв начин не само читателите в Югославия (повечето са разбирали и българския текст на поемата), но и в другите страни, където „Зенит“ се е получавало, са научили за трагичната смърт на българския поет-революционер, станал жертва на един кървав режим. В бр. 39 на „Зенит“ се съобщава, че белгийското списание „Antologie“ и в. „La vollonie“ са препечатали на френски език от „Зенит“ извадки от „протеста на Милич по повод убийството на българския поет Гео Милев“. И това е немалка заслуга на Милич. В срещата си на Белградската гара с Анри Барбюс той разговаря с видния френски общественик и писател за България и за Гео Милев: „Аз обвинявам Европа — е казал Милич — за всички злини, които стават на Балканите, където се колят като агнета. Вие знаете за случая с Гео Милев в България. Балканите са най-тъжната и най-нечастната част от така наречения Европейски континент. За тази съдба е виновна само Европа“ („Зенит“, бр. 41, 1926 г.).

Вижда се как чрез „Зенит“ и Л. Милич трагичната и героична участ на безсмъртния певец на Септември става известна на все по-широки кръгове в Европа и безсъмнено е развълнувала съвестта на много честни хора. По такъв начин септемврийската антифашистка литература в България получава своеобразен пътен лист за извън пределите на страната. „Зенит“ твърде много държи на своето отношение към Гео Милев: на пропагандата на „Пламък“ и на литературното дело на поета, на протеста против неговата смърт. Затова, като се изреждат заслугите на списанието — положително отношение към Руската революция, достойна оценка на делото на Ленин и т. н., като доказателство за близостта на списанието към марксизма се прибавя и един такъв аргумент: протестът и викът от голямата болка на поета Милич по повод убийството на Гео Милев от кървавите ръце на българската буржоазия, развълнували Европа... („Зенит“, бр. 43).

Освен чрез сп. „Зенит“ прогресивният югославски читател е могъл да се запознае с известна, макар и твърде незначителна част от литературното дело на Гео Милев, и то вече в превод. Така например в поменатия орган на Независимата работническа партия в. „Борба“. бр. 16 (30. IV. 1925 г.) се помества началото от първата част на статията-импресия на Гео Милев „Май“, поместена за първи път в „Майски лист“ на „Пламък“, 1924 г., а след това и в списанието „Aktion“. Не е известно откъде е препечатана и изобщо как е попаднала тази статия на Гео Милев в партийния орган. За отбелязване е и този факт, че „Борба“ отпечатва „Май“, преди да има известие за арестуването и смъртта на поета. Не е известен и преводачът, скрил се зад инициала V. след няколко години същият откъс от „Май“ — пак в превод — е поместен в сп. „Книжовник“ (кн. II, 1929 г.). Отбелязва се също с инициали преводачът — M. S., макар да няма никаква разлика в преводите.

По-късно, през 30-те години, в два случая се заговорва отново за Гео Милев, като сега се пише по-подробно и върху неговото творчество и се използват някои негови статии. Списанието „Народна отбрана“ (бр. 20 от 1932 г.) излиза със статията „Българската литература — кратка история на българската поезия“ (по Гео Милев) от В. В. Това наистина е едва ли не буквален превод на предговора към „Антология на българската поезия“ от Гео Милев. А „Hrvatska revija“, бр. 5, 1937 г. печата под-

робна положителна рецензия за „Възпоменателен сборник“, 1936 г., посветен на Гео Милев. В нея се прави характеристика на неговото литературно дело и се определя мястото на поета в развитието на българската прогресивна литература. Авторът на статията — Йосип Табак, е добре запознат с българската литература.

А н т о н С т р а ш и м и р о в. Преди да е станал септемврийски писател, Антон Страшимиров е добре известен за сръбския и хърватския читател. Така още в 1895 г., когато писателят у нас е отпечатал само няколко разкази в различните списания и още не е издал отделна книга, в един преглед на сръбското сп. „Дело“ Свет. Ст. Симич го сравнява със сръбския писател Янко Веселинович, като високо цени разказа му „Неделчо“, а твърде критически се отнася към „Анатема“. След това намираме положителен отзив за „Смях и сълзи“ в хърватското сп. „Живот“ (кн. II, св. II, 1900 г.), в „Nada“, излизащо в Сараево (1900—1901 г.) за „Смутно време“, „Сред мрака“, „Вампир“ и т. н. Макар в повечето статии за българската литература в сръбския печат, включително и за Страшимиров (автор е Виекослав С. Албертинович) да са взети направо буквални оценки и на д-р Кръстев, и на Георг Адам (на немски език), както още на времето съобщава Петко Тодоров в своята дисертация (Съчинения, т. III, 1956, стр. 351), все пак с тях се осведомяват читателите за текущата наша литература. През 1911 г. от Страшимиров бива преведена комедията „Свекърва“. Srgjan Tusić — преводачът, излиза с обширна положителна рецензия за комедията в сп. „Narodne povine“, год. XXVII, 1911 г., бр. 215. А на 21. IX. 1911 г. „Свекърва“ е поставен на сцената на Загребския национален театър с участието на най-видните тогавашни артисти.

И след войната словенското сп. „Slovenski narod“, бр. 97 от 27. VI. 1924 г. излиза с една твърде съдържателна и показваща вярно особеностите на Страшимировото дотогавашно литературно дело рецензия. Загребското сп. „Огън“, г. I, бр. I, 1924, в прегледа си на българската литература след войната много сполучливо характеризира драмите на Страшимиров. Така че смелата позиция на Страшимиров по време на въстанието и след неговото потушаване ще да се е посрещала добре, особено сред литературните среди като позиция на един отдавнашен познайник. Липсват сведения, от които да се вижда как е била отразена или как е било съобщено за известната и смела борба на Страшимиров против терора в страната. Няколко месеца обаче след отпечатването на романа „Хоро“ (София, 1926 г.) — едно от най-ярките изобличителни произведения в нашата литература — в загребския вестник „Novosti“ се появява първият му превод под заглавие „Обезумели“. Двата превода на руски език в Съветския съюз и преводачът в Чехословакия са от малко по-късно време. В няколко броя — 54-57 преди започване публикуването на романа, „Novosti“ повтаря следното съобщение:

„ОБЕЗУМЕЛИ“

един конфискуван роман в България

В неделя в „Novosti“ ще започне да излиза под горното заглавие сензационния роман на един от най-добрите и най-известни български писатели г-н Антон Страшимиров. Романът е отпечатан преди няколко месеца в София като издание на библиотеката „Зарници“. Той предизвиква огромна сензация заради своето единствено по рода си съдържание. Това е най-новият вид на реалистично-натуралистичен роман, написан въз основа на добре известните на всички нас събития в България. Естествено книгата е била веднага конфискувана, а Страшимиров арестуван. Държан е бил до неотдавна в затвора и едва след протестите, отправени до българското правителство от целия свят, Страшимиров е бил окончателно пуснат на свобода. Страшимиров е опозиционер на днешния режим и привърженик на нещастната Земеделска партия. Той минава не само като един от най-добрите български поети, но и като най-добър просветен деец. Братът на Страшимиров по време на Стамболийски е бил народен пред-

ставител. След девет оюнския преврат е бил убит, както и хиляди други преди него. И преди това Страшимиров е бил арестуван затова, защото неговият мозък не е могъл да мисли също като онези, които са узурпирали властта и които свирепо са убили неговия брат. И там, в кървавия страшен и жалък период в историята на българския народ от 9 юни 1923 г. насам той намира реален мотив за своя роман, който нарича „Хоро“ („Коло“). Кърваво хоро, което е залюляло съдбата и живота на нещастния български народ. Страшно хоро, което поставя пред трагични решения тридесет, триста, три хиляди, целия български народ, който се е противопоставил на насилническата кръвожадна власт — или да остане в България и да загине под кървавия нож или за да спаси голия си живот — да избяга в Сърбия — както казва Страшимиров.

И понеже целият български народ не е могъл да избяга в Сърбия, Марица тече окървавена от кръта на българските селяни.

В своя роман Страшимиров описва ужасите на терора, който днес господства в България. Мотивите са по-страшни и от най-страшните мотиви на руската революция. По-страшни са затова, защото ни са по-близки. Описва трагедията на хубавата девойка Миче Карабелова, която е обезчестена от кривогледия околийски началник Иванов и е принудена да се омъжи за него. Кумът на тази грешна, насилствена сватба, полковник Гнойнишки, получава процент от зестрата на Мичето. А тъкмо те двамата — Иванов и Гнойнишки са убили, заклали единствения брат на Мичето и опозиционер Сашко Карабелов. Пред очите на читателя се редят ужасни и потресающи сцени на избивания и кланета, масови разстрели на опозиционери. А на другата страна — всичко е потънало в конспирация, заговори.

Бабата на Мичето умира в сватбената нощ и всички напускат сватбената трапеза да я оплакват. Полицейският пристав Мидилев открадва от под възглавницата на умиращата скъпоценностите ѝ. Но в момента, когато ги заравя в овощната градина пиян, сполетява го наказанието на отмъщението. Евреинът Иско с една чета отнема и отвежда своята годеница Мичето — далеч в балканските планини, в Сърбия. . . в Америка. . .

Следват страхотни сцени на отмъщение на кривогледия младоженец и на кръвожадания полковник. Полицаите тичат из града, минава войска, тракат картечници, из улиците се стреля. Пред читателя изникват най-страшни картини от Средновековието. Кървавите сцени на реакция и терор, изпълнени с ужас и смърт, следват една след друга. Пияните кръволюци произнасят смъртно наказание на осъдените. Отмъщават за отнемането на булката и заклания полицейски пристав. В романа се обяснява как е могло да бъде така, че седемнадесет да са осъдени, а осемнадесет да са разстреляни. А Мичето и Иско — тях отявява нещастната съдба както българския народ.

В България този роман е конфискуван. Всеки човек не може да не се просълзи, когато чете този роман. По своето съдържание той е близък на всички ония, за нас добре известни, ужасни кървави събития от съвременната българска история — от Славовица, през черквата „Св. Неделя“ до днешните дни, когато нови групи емигранти се прехвърлят в Сърбия, за да запазят голия си живот и да не окървяват Марица. . . “

Както се вижда, в това редакционно съобщение, всъщност цяла статия, е направено твърде много както за осведомяване на читателите със съдържанието на романа, така и изобщо за изтъкване антифашисткия му изобличителен патос, а дори за някои интересни страни от писателския облик на Страшимиров. Трябва да се има предвид обаче, че в „Новости“ е официален югославски орган. В него няма нито своеобразното бунтарство на „Зенит“, нито идейната марксистическа последователност на „Борба“. Дори редакцията сякаш се бори да нарече Сашко Карабелов и другите комунисти, а си служи с общата и съвсем неточна дума опозиционери. А безспорно положителният прием на Страшимировия роман и подчертаване на изобличителната

му сила трябва да се свърже и с невинни добрите, а понякога и неприязнени отношения на редица обществени слоеве в Хърватско към правителствата на Цанков и Ляпчев. Известни са симпатиите на следвоенните югославски правителства към Земеделския съюз у нас. Затова кралското правителство посреща твърде добре например емигриралите земеделски министри. А и Страшимиров, неизвестно по какви данни, е причислен към Земеделския съюз. В случая политическите съображения съвпадат с отношението на широките народни маси, обявили се така смело и решително срещу фашистко-терористическата власт и изразили по такъв начин съчувствието си към падналите борци.

Изобщо вестникът върши много полезно дело. С превеждането и отпечатването на Страшимировия роман в един всекидневник се дава широка гласност на страшните погроми и зверства на фашистките банди в България. Четейки кървавото „Хоро“, за най-широките слоеве на югославската общественост става ясно какво представляват хората-зверове във фашистка България. Затова и редакцията поставя много изразителното, сполучливо и силно заглавие „Обезумели“. Въпреки усилията не можа да бъде открит преводачът и авторът на редакционната статия. Най-беглото сравнение показва, че преводът е точен, верен, сполучлив. Освен това личи, че преводачът е добре запознат с творчеството и гражданското поведение на Страшимиров. Бележките пък на някои по-особени думи или изрази и изобщо обясненията, които се дават, показват, че той не по-лошо познава също така и нашия селски бит, и изобщо българската действителност.

По-късно, през 30-те години, за Страшимиров излизат няколко статии в югославските вестници и списания: „Петнадесет дана“ (год. II, бр. 1, 1932 г.) — по случай 60-годишнината там е отпечатана статия, от която личи добро вникване в многообразното и твърде голямо и по обем творчество на писателя; „Slovenec“ (год. LXV, бр. 168, 1937 г.) — статия за Страшимиров от Т. Р. (Tone Potovač); „Novosti“ (бр. 343) — статия по случай смъртта на писателя от М. С. (Vinko Mondevič); „Летопис Матице српске“; „Двадесети век“ и др. Поместват се също и някои разкази или откъси от повести на Страшимиров („На нивата“, „Ашик“ и др.) в сръбски превод.

Накрая, като по-особен момент от литературен отглас все около Септемврийското въстание може да се спомене и за пребиваването, работата, а до известна степен и творческите интереси на Николай Хрелков като политически емигрант в Югославия. Изцяло живеещ със спомените и впечатленията от Септември и в окръжението от емигранти-септемврийци, както свидетелствуват в спомените си редица политемигранти, той (в лагера Нови сад) написва известното си стихотворение „Кукай, кукай кукувице“, посветено на геройски загиналия септемврийски ръководител в Берковица Замфир Попов. Стихотворението е станало така популярно, че се е пеело като народна песен. И в сборника „25-годишнината на Септемврийското въстание“, 1958 г. е напечатано като народна песен. По спомените на други емигранти в Югославия е бил издаван на български език в. „Дума на емигрантите“, от който са излезли един, два или повече броя на нередовен или редовен печат (според различията в спомените). Там е било напечатано стихотворението, както и статията на Николай Хрелков „Горе главите, политемигранти“. Според някои емигранти „Горе главите“ не е статия, а стихотворение (Иван Крекманов, Записки на политемигранта, 1962 г, стр. 112). По негово време той е бил нещо като официален представител на българската политическа емиграция в Югославия. Досега обаче не е открит нито един брой от този вестник.